

LETTRE DE ZUYLEN

BULLETIN VAN HET GENOOTSCHAP BELLE DE ZUYLEN - ASSOCIATION ISABELLE DE CHARRIÈRE

BULLETIN DE L'ASSOCIATION BELLE DE ZUYLEN . ISABELLE DE CHARRIÈRE

Secretariaat: A. C. Cosijn-Gouda, Straatweg 17B, 3603 CV Maarssen

Nr. 4 / SEPTEMBER 1979

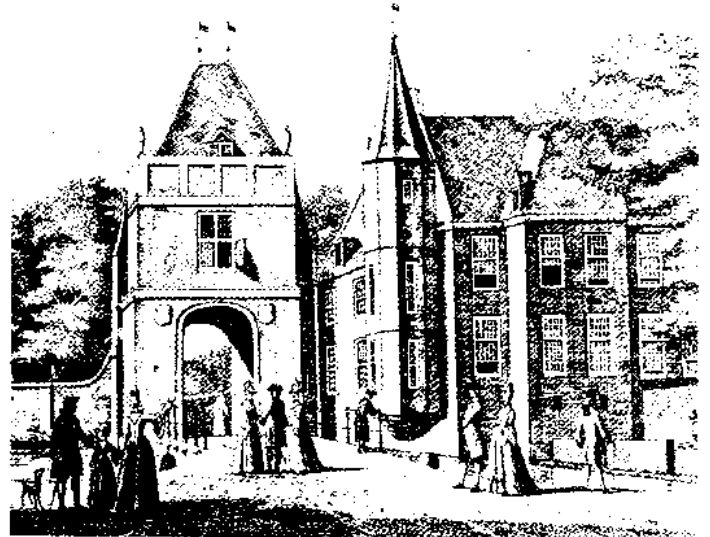
'Je ne demande pas moi, la liberté de mes pensées, je l'ai' (Isabelle de Charrière à Benjamin Constant, 19 septembre 1794).

Bij het eerste lustrum

Als dit vierde nummer verschijnt zal ons genootschap vijf jaar bestaan. De grondslag ervan werd spontaan gelegd op het Slot Zuylen in september 1974, na het Symposium en de tentoonstelling 'Actualiteit van Isabelle de Charrière', georganiseerd door de Werkgroep 18e Eeuw, die in binnen- en buitenland veel belangstelling trokken. Men weet dat reeds vroeger pogingen werden ondernomen om deze schrijfster grotere bekendheid te geven, in het bijzonder door de Zwitser Philippe Godet. Tot nog toe nam zij echter niet de plaats in die haar zowel in de Nederlandse, de Zwitserse als de Franse letteren toekomt. Het voordeel tot drie 'literaturen' te behoren, maakt het tegelijkertijd moeilijk een universeel schrijfster als Belle van Zuylen ergens duidelijk te situeren. De tijd hiervoor is intussen wel gerijpt, dank zij een steeds groeiende internationale belangstelling, waardoor het mogelijk bleek verspreide krachten te bundelen om de zo noodzakelijke basis te scheppen, die de verschillende facetten van deze opmerkelijke schrijfster tot hun recht kunnen doen komen.

De belangrijkste bijdrage daartoe is in de eerste plaats natuurlijk de uitgave van de verzamelde werken en brieven. Al vóór het Symposium waren er, onder impuls van uitgever G.A. van Oorschot, pogingen ondernomen tot de vorming van een internationale redactie. Deze hadden tenslotte een positief resultaat en, mede dank zij belangrijke subsidies, van het Fonds National Suisse de la Recherche Scientifique, het Nederlandse fonds voor Z.W.O. en het Prins Bernhard-fonds kon deze sinds lang gekoesterde wens worden gerealiseerd. Over deze uitgave schrijft hier een der redacteurs, Pierre H. Dubois, ter gelegenheid van de verschijning van het eerste deel, deel I van de Correspondance van Belle van Zuylen.

Deze uitgave vormt ongetwijfeld de belangrijkste stap in het 'revival' van Isabelle de Charrière. Maar de noodzaak bleef be-

Anonieme gravure van het 'Poortgebouwtje' van het Slot Zuylen omstreeks 1785 (Stichting Slot Zuylen).

Notre cinquième anniversaire

La parution de ce quatrième numéro coïncide avec le cinquième anniversaire de notre Association. Elle fut presque créée spontanément au lendemain du colloque 'Actualité d'Isabelle de Charrière' qui se tint au château de Zuilen en septembre 1974 à l'initiative de la Société belgo-néerlandaise des dix-huitémistes, le Werkgroep 18e eeuw. Ce colloque eut un grand retentissement. Rappelons aussi que par le passé de nombreuses tentatives en vue d'une réhabilitation ou mieux d'une découverte de la dame du Pontet furent entreprises, en particulier par Philippe Godet. Malgré tous ces efforts, Isabelle de Charrière n'occupe pas la place qui lui revient de droit dans l'histoire des lettres. Mais le fait d'appartenir simultanément aux Pays-Bas, à la Suisse et à la France ne facilite guère les identifications, surtout s'il s'agit d'un écrivain ouvert à tous les courants d'idées. Il n'empêche que depuis cinq ans, l'intérêt pour l'oeuvre d'Isabelle de Charrière n'a cessé de grandir, tant aux Pays-Bas qu'à l'étranger. Les temps vinrent où l'on put enfin envisager d'unir toutes les tentatives, toutes les bonnes volontés au sein d'un seul mouvement.

L'édition des oeuvres complètes d'Isabelle de Charrière constitue, faut-il le dire, l'une des bases de ce mouvement. Mais déjà avant le colloque de 1974, l'éditeur Geert van Oorschot avait tenté de constituer un groupe de travail, et ses efforts furent finalement couronnés de succès. Grâce aux généreux

staan méér te doen, vooral in de twee landen, Nederland en Zwitserland, waar zij respectievelijk ongeveer de helft van haar leven doorbracht. Het was onze wens dat zowel in Nederland (Zuylen) als in Zwitserland (Colombier) genootschappen zouden worden opgericht, die met elkaar nauwe contacten zouden onderhouden. Het succes van het Symposium in 1974 leidde ertoe dat deze wens in Nederland onmiddellijk kon worden gerealiseerd en er vindt thans ieder jaar - de eerste maal op 8 november 1975 - omstreeks de geboortedag van Belle van Zuylen (20 oktober 1740) een bijeenkomst plaats op het kasteel waar zij werd geboren, dank zij de gastvrijheid en de medewerking van de Stichting Slot Zuylen, waarvoor wij bijzonder erkentelijk zijn.

Ofschoon ook in Neuchâtel reeds pogingen werden ondernomen, kwam dáár nog geen genootschap tot stand. Maar op 9 maart van dit jaar werd hier aan de universiteit een 'Journée Isabelle de Charrière' georganiseerd door prof. P. Thompson, gepaard gaande met een tentoonstelling in de gaanderijen van de Bibliothèque Publique de la Ville de Neuchâtel, met zorg samengesteld door Mme Constance Thompson, die veel belangstelling trok. Mevrouw A. Cosijn-Gouda brengt hierover verslag uit in dit nummer. Wij hopen dat dit initiatief de eerste stap is naar de tot standkoming van een Zwitsers genootschap dat zijn activiteiten zal wijden aan Isabelle de Charrière en de vele opmerkelijke personen met wie zij aldaar in relatie stond.

Wie de moeite wil nemen de doelstellingen van ons genootschap te herlezen in de eerste aflevering van de *Lettre de Zuylen* en de inhoud van de vier verschenen nummers opnieuw wil opslaan, zal kunnen vaststellen dat wij op weg zijn een levendig werkgenootschap te vormen. Met de medewerking van al onze leden mogen wij hopen dat nog vele jaren te kunnen voortzetten. Het is aan het enthousiast beleid en de toewijding van onze secretaris-penningmeester, mevrouw Cosijn-Gouda te danken dat onze bibliotheek een zekere allure begint aan te nemen. Enkele belangrijke subsidies en giften, waarvoor wij in hoge mate erkentelijk zijn, maakten het mogelijk dat ons bulletin ieder jaar kon verschijnen.

Als wij ter gelegenheid van dit eerste iustrum nog een wens mogen uitspreken, zou deze gericht zijn aan de Stichting Slot Zuylen, namelijk dat het genootschap binnen afzienbare tijd de beschikking zou kunnen krijgen over een vertrek dat het mogelijk maakt een permanente, aan Belle van Zuylen gewijde tentoonstelling, in te richten, alsmede over een grote kast voor de berging van ons documentatiemateriaal.

Een tweede wens richt zich tot het Openbaar Vervoer van Utrecht en betreft het verkeer met Zuylen. Het ontbreken van een busdienst tot in de onmiddellijke omgeving van het Slot maakt voor velen een bezoek aan het kasteel en het bijwonen van bijeenkomsten een bijzonder moeilijke onderneming. Een kleine uitbreiding van de bestaande verbinding naar het vroegere dorp Zuilen zou daarin veel verbetering kunnen brengen!

Buiten de hierboven vermelde bijdragen bevat de onderhavige *Lettre de Zuylen* teksten van sprekers op onze vorige bijeenkomst, nl. de inleiding door prof. J. Verduyze bij *Plainte et défense de Thérèse Levasseur* en de vertaling van dit pamflet door Ina Châtelain, die werd voorgelezen door Trins Snijders; een samenvatting van de voordracht *Madame de Charrière étrangère en Suisse* door dr. Maria Beggi uit Padua; een gedicht van Charles Berthoud over Isabelle de Charrière en Germaine de Staël; berichten en mededelingen en het programma van onze a.s. bijeenkomst op zaterdag 20 oktober 1979, waarbij wij weer velen van onze leden hopen te mogen begroeten.

Het Bestuur van het genootschap Belle de Zuylen

subsidies des organisations scientifiques des Pays-Bas (ZWO) et de Suisse (FNSRS), du Prins Bernhardfonds, l'impulsion définitive fut donnée aux travaux du Comité d'édition. L'un de ses membres, Pierre H. Dubois, en parle plus au long dans ce numéro après la parution du premier volume des *Oeuvres complètes*.

Pour autant, il n'en parut pas moins souhaitable de faire 'quelque chose de plus' dans les deux pays où elle passa la plus grande partie de son existence. Ce fut dès le départ notre souhait le plus ardent: créer aux Pays-Bas et en Suisse, à Zuilen et à Colombier une association dont les deux branches entretiendraient d'étroites et bonnes relations. Le succès du Colloque de 1974 permit de réaliser immédiatement une partie de ce vœu. Depuis le 8 novembre 1975 les membres de notre Association se retrouvent chaque année aux environs du 20 octobre (date de la naissance d'Isabelle de Charrière) dans les murs qui la virent naître et grandir.

A Neuchâtel, malgré de nombreuses et bonnes volontés il n'a pas encore été possible de créer une association. Toutefois, le 9 mars dernier, à l'initiative du professeur P. Thomson une grande et belle 'Journée Isabelle de Charrière' fut organisée avec succès. Conférences, excursion, réceptions, conférence de presse, exposition, préparée avec soin et compétence par Mme Constance Thompson, attirèrent beaucoup de monde. La secrétaire de notre Association, Mme A. Cosijn-Gouda rend compte de cette journée dans le présent numéro. Nous osons espérer que cet événement ne constitue que la première étape d'un mouvement qui verra la création à Neuchâtel d'une association consacrée à Isabelle de Charrière et aux personnalités avec lesquelles elle entretint des relations.

Si l'on se donne la peine de relire les précédentes livraisons de la *Lettre de Zuylen*, il faudra reconnaître que notre Association a pris un essor prometteur. C'est grâce au concours de tous que nous espérons tenir nos engagements. Le dévouement et l'enthousiasme de notre Secrétaire sont à la base de notre bibliothèque qui est en pleine expansion. Des dons généreux, des subsides importants nous ont permis la publication annuelle de notre *Lettre*. Nous ne dirons jamais assez notre reconnaissance aux personnes et aux institutions qui nous ont aidé.

S'il nous est encore permis de formuler un vœu en cet anniversaire, nous l'adresserons à la Fondation du Château de Zuilen: l'Association lui serait particulièrement reconnaissante si elle pouvait mettre une salle à sa disposition, salle qui permettrait l'installation d'une exposition permanente consacrée à Isabelle de Charrière. Un meuble qui permettrait d'entreposer nos collections et documents serait également le très bienvenu.

Nous souhaitons aussi que les Transports publics d'Utrecht assurent une liaison plus facile entre le château et la ville: elle permettrait à plus de visiteurs et de membres de parcourir le domaine et de participer à nos réunions.

En plus des articles déjà cités, la présente *Lettre de Zuylen* contient quelques textes d'allocutions prononcées lors de notre précédente assemblée: l'introduction de notre Président à la *Plainte et défense de Thérèse Levasseur*, sa traduction néerlandaise due à Ina Châtelain, traduction que Trins Snijders lut avec tant de talent et d'émotion. On trouvera encore un résumé de la causerie de Mme Maria Beggi de Padoue sur *Madame de Charrière étrangère en Suisse*, un sonnet de Charles Berthoud sur Isabelle et Germaine de Staël, des avis concernant notre assemblée du samedi 20 octobre 1979. Nous espérons pouvoir y rencontrer tous nos amis et nouer de nouvelles amitiés à cette occasion.

Le Comité de l'Association Isabelle de Charrière

Bij de verschijning der Verzamelde Werken

Isabelle de Charrière *Belle de Zuylen*

G. A. van Oorschot

In zijn welkomstwoord bij de opening van het Belle van Zuylen-symposium in 1974 kondigde prof. Jeroom Vercruysse het begin aan van de voorbereidingen voor de uitgave der verzamelde werken van de belangrijkste schrijfster die Nederland in de achttiende eeuw heeft opgeleverd, een van de belangwekkendste uit heel de Europese literatuur van dat tijdvak. De wens daartoe werd voor het eerst uitgesproken door Sainte-Beuve in een brief aan Charles Berthoud van 17 april 1868, waarin hij schreef: 'Il est à regretter qu'il n'y ait pas une Mme de Charrière complète faite en Suisse à Neuchâtel'. Ondanks herhaalde pogingen, in Neuchâtel en in Nederland, was het daarvan gedurende een eeuw niet gekomen.

Dat wil niet zeggen dat er in die tijd niets is gedaan om belangstelling voor Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière te wekken. Iedereen kent de kapitale arbeid verricht door Philippe Godet, haar eerste biograaf, die de basis legde voor iedere verdere bestudering.

Het is aan een gelukkige samenloop van omstandigheden te danken dat wat Sainte-Beuve wenste, thans, honderdtien jaar later, met de verschijning van het eerste deel van de *Oeuvres*

Complètes, in vervulling kan gaan. De voornaamste elementen van die conjunctuur zijn de volgende.

Allereerst heeft de zich langzaam ontwikkelende bestudering van Mme de Charrière, sinds Godet, en die van Benjamin Constant, bijna gelijktijdig met Godet, sinds Rudler, de betekenis van haar werk en haar persoonlijkheid steeds sterker doen uitkomen. Daar is in de tweede plaats, en vooral in de laatste decennia, het internationaal snel groeiende besef bijgekomen van een noodzakelijke herwaardering van de diepgaande invloed die de achttiende eeuw in vrijwel ieder opzicht op de moderne maatschappij heeft gehad, maar die door de materiële expansie van de negentiende eeuw werd overschaduwde. Dit besef leidde tot het ontstaan over heel de wereld van werkgroepen die op uiteenlopende terreinen herontdekkingen en herkenningen hebben opgeleverd.

Een positief gevolg daarvan is, ten derde, de internationale samenwerking geworden die voor dergelijke onderzoeken wenselijk is.

Voor Mme de Charrière komen daar nog twee factoren bij, namelijk de algemene herziening van de rol en de positie van de vrouw, die eindelijk erkenning van haar gelijkwaardigheid in de maatschappij begint te krijgen, waarmee een revaluatie van vrouwenfiguren in het verleden gepaard gaat. En verder het feit dat zij in het Frans schreef. Weliswaar maakt juist dit haar op het ogenblik voor haar landgenoten in toenemende mate moeilijk toegankelijk, maar levert haar dit van de andere kant het onschatbare voordeel op tot een internationaal publiek te kunnen spreken. Dat zij dit ook werkelijk doet, wordt van dag tot dag duidelijker en blijkt onder meer uit de talrijke dissertaties die, met name in Europa en Amerika, de laatste tien jaar aan haar werk zijn of worden gewijd.

Daaraan ook is het te danken dat de mogelijkheid aanwezig was om door middel van de internationale verbindingen tussen de werkgroepen die zich met de achttiende eeuw bezighouden, op basis van een Nederlands initiatief van de uitgever G.A. van Oorschot en Simone Dubois, een redactie te vormen voor de uitgave van de verzamelde werken en brieven. Deze bestaat uit twee medewerkers uit Zwitserland (Jean-Daniel Candaux en Patrice Thompson), twee uit Engeland (C.P. Courtney en Dennis-M. Wood), een uit België (Jeroom Vercruysse), twee uit Nederland (Simone en Pierre H. Dubois), bij wie zich later, speciaal voor filologische kwesties, nog een Fransman voegde (Michel Gilot).

Internationale samenwerking

Deze internationale samenwerking heeft eveneens geleid tot de onontbeerlijke financiële steun, zowel voor de redactionele werkzaamheden door de Nederlandse Organisatie voor zuiver wetenschappelijk onderzoek (ZWO) en haar Zwitserse tegenhanger, het Fonds National de la Recherche Scientifique Suisse (FNRSS), als voor de eigenlijke uitgave door het Prins Bernhard Fonds, terwijl tenslotte voor de verspreiding een samenwerking tot stand kwam tussen de Nederlandse initiatiefnemer en feitelijke uitgever G.A. van Oorschot en de op de internationale markt werkzame Zwitserse uitgever Michel Slatkine.

Het heeft, sinds het Symposium, precies vijf jaar geduurd voor het eerste deel van de op tien delen begrote uitgave het licht zag, *Oeuvres Complètes I, Correspondance 1, 1753-1766*.

Vijf jaar. Maar in feite langer, want in de voorafgaande jaren werd al, zonder dat er nog van een redactie sprake was, het

grootste deel bijeengebracht voorzover dat bekend was en opgespoord voorzover dat niet het geval was, van de brieven en manuscripten die de thans verschijnende uitgave zullen gaan vormen.

Volledig en wetenschappelijk

Van de vijf jaar is een belangrijk deel besteed, behalve aan het kopiëren en doen uittypen en controleren van de handschriften, aan langdurige, vaak zeer geëmotioneerde besprekingen tussen de redacteurs over de wijze waarop de teksten dienden te worden uitgegeven. Twee dingen stonden vanaf het begin vast: de editie zou *volledig* moeten zijn en *wetenschappelijk verantwoord*. Maar geen van deze beide kenmerken staan buiten discussie. De volledigheid is uiteraard afhankelijk van wat men kan opsporen en achterhalen en van de bereidwilligheid der eventuele bezitters van handschriften om hun bezit voor publicatie beschikbaar te stellen. Het kan voorkomen (het *is* voorgekomen) dat manuscripten onachterhaalbaar blijven waarvan met zekerheid bekend is dat zij bestaan, althans bestaan hebben (bijv. het toneelstuk *Justine*).

De wetenschappelijkheid van een uitgave is nog een zaak apart. Er bestaat een moderne wetenschap, de textologie, die zich met de talloze problemen en aspecten dienaangaande bezighoudt, maar er zijn diverse methoden van tekst-uitgeven en er zijn diverse graden van wetenschappelijke verantwoording. De discussies die daarover aan de uitgave van de volledige werken en brieven van Isabelle de Charrière zijn voorafgegaan, doen hier niet ter zake, wé! is het van belang te weten waartoe zij hebben geleid.

De opzet - van uitgever en redactie - een lees-editie te maken, d.w.z. een uitgave voor een ruimer publiek dan uitsluitend een publiek van specialisten, was in dit geval alleen aanvaardbaar in de (moeilijke) combinatie met de hierboven genoemde voorwaarden. Waarom? Omdat er nooit eerder een wetenschappelijk verantwoorde editie van enige tekst van Isabelle is gemaakt, en omdat een zeer groot gedeelte (dat met inbegrip van de brieven rustig op zestig tot zeventig procent van het totaal mag worden geschat) zelfs nooit eerder in druk is verschenen, of in een zo beperkte oplage dat exemplaren nauwelijks meer te achterhalen en zeker niet algemeen toegankelijk zijn. Het overige deel verscheen evenmin ooit in tekstkritische edities.

In die omstandigheden zou het onvergeeflijk zijn geweest deze unieke kans niet aan te grijpen voor een editie die tenminste voor al het werk, het bekende en het onbekende, volstrekt betrouwbare teksten geeft, gebaseerd op de oorspronkelijke handschriften, voorzover aanwezig, op de na grondig onderzoek meest betrouwbare druk, waar de handschriften niet meer bestaan of niet zijn teruggevonden. Dit impliceert uiteraard ook dat de varianten worden gegeven, de oorspronkelijke spelling en de interpunctie, afwijkend van de thans gebruikelijke, worden gerespecteerd, elk document wordt beschreven en iedere ingreep van een tekstverzorger verantwoord. Dat gebeurt in een tweeledig kritisch apparaat. Het eerste gedeelte daarvan (de *établissement du texte*) geeft de materiële beschrijving van het manuscript, de vindplaatsen, de eventuele vermelding van de eerste publikatie en annotaties die toevoegingen, doorhalingen, verbeteringen en dergelijke signaleren, aangeven waar de lezing twijfelachtig of onmogelijk is, woorden zijn herhaald, vergeten, enz. Het tweede gedeelte (*commentaire*) verantwoordt de datering, verschaft waar nodig een algemene toelichting op de tekst en geeft noten bij personen en plaatsen, citaten, verklaringen van gebeurtenissen, politieke toestanden, kortom al datgene wat voor een

Belle de Zuylen door G. de Spinny 1759 (Particuliere collectie).

goed begrip onmisbaar wordt geacht. Om het karakter van lees-editie zoveel mogelijk te behouden wordt het tekstgedeelte daarmee niet belast, maar is het kritisch apparaat achter in elk deel geplaatst, terwijl de aantekeningen zo beknopt mogelijk zijn gehouden, waarbij de lezers, als er aanleiding toe bestaat verwezen worden naar bronnen waaruit de inlichtingen zijn geput en die hun naar behoefte aanvullende bijzonderheden kunnen verschaffen. Deze principes gelden zowel voor de werken als voor de brieven, aangepast uiteraard aan het karakter van de tekst.

Inhoud eerste deel

Het eerste verschenen deel is *Correspondance 1, 1753-1766*, - *Correspondance inderdaad*, en niet *Lettres*. Voor een zo goed mogelijk inzicht werd namelijk besloten tot het publiceren van zowel de brieven *van* Belle als de *aan* haar gerichte brieven. Wat de waarde van dit eerste deel betreft wordt dat nut bij de beide eerste correspondenten al duidelijk, namelijk Jeanne-Louise Prevost en baron David-Louis Constant d'Herminches. Prevost was Belle's Zwitserse goevernante in de tijd waarin zij de reis naar Frankrijk en Zwitserland maakte (1750-1751), die een zo grote invloed op haar verdere ontwikkeling en haar gebruik van het Frans heeft gehad. In het najaar van 1753 keerde mademoiselle Prevost om gezondheidsredenen naar haar land terug en ontstond er een briefwisseling tussen haar en haar pupil, die zeer op haar gesteld was. De brieven van Belle bleven niet bewaard, die van de goevernante grotendeels; het zijn er in totaal 58, van einde september 1753 tot 28 december 1758, maar vast staat dat er ook nadien nog (niet teruggevonden) brieven zijn gewisseld.

De brieven, die het deel openen, zijn de oudste bewaardgebleven elementen van de correspondentie, en behalve dat zij op zichzelf zeer lezenswaard zijn, is het evidente belang ervan voor onze kennis van Belle, dat men haar weerspiegeld ziet in de antwoorden en reacties van Prevost en een groot aantal gegevens omtrent Belle te weten komt, met name betreffende haar karakter, haar opvattingen, de mensen met wie zij omging, haar lectuur, haar vroege rijpheid, enz.

Bij de tweede correspondent is het belang van een andere orde. In dit geval zijn - op enkele uitzonderingen na voorzover valt na te gaan - de brieven van beiden bewaard, zodat er sprake is van een werkelijke briefwisseling tussen Belle en d'Hermenches. De eerste brief van Belle dateert van 22 maart 1760, als zij bijna twintig is; de eigenlijke correspondentie komt pas twee jaar later op gang, in juli 1762, en duurt dan tot enkele jaren na haar huwelijk voort.

Deze briefwisseling, waarover ik uitvoeriger sprak op het symposium in 1974 (de tekst werd gepubliceerd in Documentatieblad 27, 28, 29 juni 1975, van de Werkgroep 18e eeuw in het Frans en in Tirade, afl. 201 in het Nederlands) was niet onbekend. Philippe Godet publiceerde de *Lettres de Belle de Zuylen (Madame de Charrière)* in 1909. Hij nam in dit boek een groot gedeelte van de brieven van Belle op, 138, met uittreksels uit die van d'Hermenches, waarvan hij er 32 kende. In werkelijkheid echter was de correspondentie omvangrijker: er komen nog een veertigtal brieven van Belle en een tachtigtal van d'Hermenches bij. Daarenboven had Godet nogal wat geschrapt in de brieven die hij publiceerde, omspelde, een enkele maal een woord veranderend, en niet steeds juist dateerde. Maar het was tenslotte toch een groot gedeelte en - zeker voor die tijd - vrij tekstgetrouw.

Er bleek toen reeds dat het een van de mooiste en ontroerendste documenten betreft in de epistolaire literatuur. Belle, jong en in volle ontplooiing van haar grote gaven van gevoel en geest, vitaal en levensdriftig, hunkerend naar vrijheid van zelfverwezenlijking, vond in d'Hermenches een klankbord voor haar behoefte aan expressie, zoals zij dat bij misschien niemand anders zou hebben kunnen vinden. Het vertrouwen dat zij in hem stelde, de diepe genegenheid en vriendschap die zij voor hem koesterde, tegen alle vooroordelen van haar omgeving in, stelde haar op unieke wijze in staat in haar brieven zichzelf te ontdekken, te verkennen wie zij was. De literatuur kent daarvan op dit niveau en met deze intensiteit geen tweede voorbeeld.

Naast deze brieven (de correspondentie met d'Hermenches loopt door in het tweede deel) geeft dit eerste nog andere hoogst interessante briefwisselingen te lezen, die met James Boswell, de brieven aan baron van Pailland, aan haar broers Vincent en Ditie, aan Susanna Hasselaer, een groot gedeelte daarvan is totaal onbekend.

Er ontbreken hier ook brieven, waarvan zeker is dat zij er geweest zijn, met name aan haar familie uit haar jeugd. Zijn die verloren? vernietigd? slapen zij nog in gesloten archieven? In elk geval hebben alle pogingen ze terug te vinden tot nu toe gefaald. Wij blijven hopen dat zij alsnog aan het licht zullen komen.

Maar hoe dan ook mogen wij vaststellen dat dit eerste deel - dat voor het overige nog een gedetailleerde chronologie geeft van Belle's leven in deze periode, een aantal illustraties, een repertoire van de meest voorkomende namen en een genealogie van Belle's familie Van Tuyll van Serooskerken - een uitzonderlijk rijk en menselijk document is. De uitgever Van Oorschot heeft, overeenkomstig zijn reputatie, van het boek dan ook terecht een bijzonder verzorgde uitgave gemaakt! *Pierre H. Dubois*

Isabelle et Germaine,

L'étude des oeuvres et de la personne d'Isabelle de Charrière a trouvé ses premiers fidèles dans son propre entourage. Eusèbe-Henri Gaullieur (1808-1859) était le fils d'Henriette L'Hardy et petit-fils d'un instituteur à Corcelles; son père voulut publier avec l'aide de Thérèse Huber des *Oeuvres posthumes* après la mort de son épouse survenue en 1808.

Un jour, César d'Ivernois (1771-1842), le 'petit maire' engagea un jeune étudiant à acheter les *Lettres neuchâtelaises*; c'était Charles Berthoud (1813-1894). Celui-ci connut à son tour cette étrange fascination qu'exerce Isabelle de Charrière sur ses lecteurs. Il rassembla des notes, correspondit avec Saint-Beuve, publia une notice biographique dans le deuxième tome des *Biographies nationales* d'Eugène Secrétan (Lausanne 1875, ii. 79-91), mais souffrant de *procrastination* comme l'a dit Philippe Godet, il ne lui consacra jamais un travail d'ensemble et ne put éditer les oeuvres d'Isabelle de Charrière comme Saint-Beuve le lui avait suggéré. Mais il eut le mérite d'initier à son tour le jeune Philippe Godet (1850-1922) à l'étude des oeuvres et de la personne de la dame du Pontet. Le grand biographe a rendu à cet initiateur un hommage mérité (i. vii-viii, ii. 387). Il avait déjà signé auparavant, le 5 novembre 1894, la préface aux *Etudes et biographies* de Charles Berthoud parues ensuite à Neuchâtel chez Attinger frères. Berthoud publia six notices dans la 'galère secrétane'. Ce que l'on sait peut-être moins, c'est qu'il était fort lié avec Henri Frédéric Amiel qui rédigea pour la même collection la notice biographique de Germaine de Staël (ii. 417-434). Le parallèle inévitable des deux écrivains, qui ne va passans rappeler l'oiseux duel Corneille-Racine, suscita ce plaisant sonnet de Berthoud, daté du 26 février 1876, inséré par Godet dans les 'Versiculets' des *Etudes*, p. 248. La publication des *Oeuvres complètes* relancera sans aucun doute le débat que Charles Berthoud voulait clore, et que pour notre part, nous croyons à peine ouvert.

J. Vercrusse

A M. H.-F. AMIEL

Auteur d'une étude sur Mme de Staël dans la 'Galerie suisse'.

Devant l'ambassadrice Isabelle s'incline;
Puisque c'est vous, ami, qui la lui présentez.
Elle en vient à comprendre et sentir ses beautés,
Germaine enfin l'emporte en sa splendeur divine.

Entre elles désormais plus de lutte chagrine;
Pour séparer ces coeurs l'un vers l'autre emportés,
Ces coeurs toujours souffrants et toujours agités,
Benjamin n'est plus là, tête penchée et fine.

Quand on dira: 'Qui donc sut réconcilier
Par un art enchanteur Coppet et Colombier,
La sibylle et la fée, et Corinne et Caliste?'

Je répondrai: 'Lisez les pages qu'écrivit
Un poète, il est vrai, mais exact, érudit,
Un philosophe enfin, mais doublé d'un artiste'.

26 février 1876

Isabelle de Charrière défend la veuve de Rousseau

'Plainte et défense de Thérèse Levasseur'

Voici le plus beau pamphlet sorti de la plume d'Isabelle de Charrière. Quoiqu'il ait été imprimé (sans mention de lieu ni de date chez Fauche-Borel de Neuchâtel vers le 5 décembre 1789), ce texte d'une feuille in 8° est devenu très rare: nous n'en connaissons qu'un exemplaire (Bibliothèque de la Ville, Neuchâtel), une méchante copie manuscrite d'époque que l'on a prétendue à tort comme étant de la main de la compagne de Rousseau (Genève, Bibliothèque Publique et Universitaire), et, pour lever les doutes sur l'auteur, un fragment manuscrit, largement corrigé, de la main d'Isabelle de Charrière elle-même (Neuchâtel).

Rousseau ne manqua jamais d'amis fidèles et de défenseurs dont la fougue quelquefois mal contrôlée les amena à formuler des propos qui ne les honorent guère. Germaine de Staël avait, assez gratuitement, dans ses *Lettres sur les ouvrages et le caractère de Jean-Jacques Rousseau* (Paris 1788) mis en cause Thérèse Levasseur, l'accusant entre autres crimes, d'influences néfastes sur le philosophe révérend. Le comte de Barruel-Beauvert, qui embouchera bientôt la trompette de la Contre-Révolution, lui emboîta le pas avec une *Vie de Jean-Jacques Rousseau* (Londres 1789). Pendant de longues décennies les suspensions accusatrices, voire les condamnations sans merci, ne cessèrent de se multiplier. Les défenseurs de la pauvre femme furent, et demeurent, rares: Isabelle de Charrière fut sans doute la plus chaleureuse et la première. Rapidement imprimé grâce à Du Peyrou, son allié en rousseauisme, le pamphlet rencontra très vite un beau succès égal à celui des *Eclaircissements relatifs à la publication des Confessions de J.J. Rousseau* parus quelque temps auparavant.

La *Plainte et défense* n'apporte donc pas seulement une réponse à Germaine de Staël et à Barruel-Beauvert. Il s'insère dans une perspective polémique où l'on voit Isabelle de Charrière choisir en même temps le camp de Du Peyrou dans le conflit des *Confessions*, celui de Thérèse et par extension celui de Rousseau dont elle publiera l'*Eloge* l'année suivante. De nombreux écrits, encore inédits, vont dans le même sens, défendant par exemple Jean-Jacques contre Burke ou poursuivant les captateurs d'héritage intellectuel en ces temps troublés, aiguissant toujours sa plume contre Germaine de Staël et ses familiers, sans tomber pour autant dans les égarements de l'un ou de l'autre. Il a été dit, par Isabelle elle-même dans sa lettre du 29 mai 1790 à Benjamin Constant, mais le fait n'a pu être confirmé ou infirmé, que les amis de la baronne rachetèrent et détruisirent le plus grand nombre possible d'exemplaires de la *Plainte et défense*. On ne peut rendre plus bel hommage à la valeur d'un texte qu'en cherchant à l'éliminer. Querelle de femmes, dira-t-on avec un haussement d'épaules sans avoir lu le pamphlet. En dictant sa défense à une de ses amies 'bonne & simple femme comme moi', la pseudo-Thérèse ne joue pas le jeu, si répandu pour lors, des substitutions d'auteur. Elle entend, et y parvient, nous toucher même à deux siècles de distance, sur quelques questions restées toujours sans réponse: la fanatisme collectif et imbécile, le manque de 'charité charitable', de justice et de bon sens tout au moins, les abus de la naissance, de la fortune, le mauvais usage de la culture et de la bonne éducation des nantis. Qui donc écouterait une vieille femme pauvre, veuve, illettrée, accusée par une 'baronne & ambassadrice, & bel esprit', menteuse de surcroît? Et que peut-elle répondre aux 'grosses fleurs de rhétorique' du comte thuriféraire insipide et bavard? Et même, les vrais amis de Jean-Jacques ont-ils seulement fait attention à elle? Est-ce ainsi que l'on défendra justement sa mémoire? Non. 'Son style est à lui seul, mais sa morale est pour tout le monde; & ce qu'il a dû se défendre, n'est permis à qui que ce soit'. Si Isabelle de Charrière crut faire illusion en parlant comme Thérèse l'aurait fait, elle se trompait sans aucun doute, et plus d'un contemporain perça aisément le stratagème. Si le pamphlet porta ses coups, et reste singulièrement attrayant aujourd'hui, c'est surtout parce que son auteur l'a très habilement nourri de ces dures questions qui à leur tour ne cessent d'alimenter sa pensée et son oeuvre, et qui sont aussi les nôtres.

Jerome Verduyts

Gravure van Moreau le Jeune. Rousseau voelde zich na een wandeling onwel en zou enkele momenten later sterven in aanwezigheid van Thérèse (Musée de l'histoire de l'éducation).

Aanklacht en verdediging van Thérèse le Vasseur

Alles is mode. Mensen en reputaties zijn een speelbal van de mode, net als kleren en kapsels. Eens was het mode om van wijlen de heer Rousseau te houden, daarna hem te vervolgen en toen hem dwars te zitten. Vandaag is het mode hem te aanbidden en van mij kwaad te spreken. In boeken wordt ik beledigd, ik een arme onaanzienlijke vrouw, geboren om onopgemerkt te blijven, ik die niet eens de beledigingen die over mij worden uitgestort kan lezen, evenmin als ik de zelfverdediging zal kunnen lezen of ondertekenen die ik vandaag aan een van mijn vriendinnen dicteer, een braaf en eenvoudig mens als ikzelf.

Het wordt tijd dat ik mijn aanklagers van antwoord dien, aangezien een zekere graaf de Baruel al zover gaat mij een slang te noemen en te verklaren dat het een misdaad is mij in leven te laten. Met hun grote woorden en hoogdravende zinnen maken deze heren vaak zoveel indruk op arme domme lieden, dat ik een dezer dagen door zo iemand uit menslievendheid nog eens doodgeslagen word.

Wilden de vrouwen in Motiers niet bewijzen dat ze een ziel hadden door mijnheer Rousseau met stenen te bekogelen, die, zo was ze wijs gemaakt, beweerd had dat ze er geen hadden? Die zielen van Motiers en die menslievendheid van mijnheer de Baruel zijn in werkelijkheid kwalijke zaken, die er beter niet zouden kunnen zijn. Maar als iemand niet van ware menslievendheid vervuld is, zou hij op zijn minst enige billijkheid in acht moeten nemen en dat doet men ten opzichte van mij helemaal niet.

Wat, omdat mijnheer Rousseau een arm meisje dat lezen noch schrijven kon of op een klok zien hoe laat het was met zijn vuile was vereerde en haar zijn soep liet koken, omdat hij haar soms een plaats gaf in zijn bed en daarna, maar pas veel later, ook zijn naam, zou dit arme kind opeens een heldin moeten worden, een grote geest en een nobele ziel, zoals die in boeken verzonnen worden en zoals wijlen mijnheer Rousseau er naar zijn zeggen nergens ter wereld ooit een aangetroffen heeft. Ach beste vriend, jij die geen gunsten wilde aannemen omdat die je altijd ketenen, jij die voor ketenen banger was dan voor de dood, je laat er mij wel heel zware dragen! Maar je hebt ze mij opgelegd zonder het te beseffen. Is het wel eens bij je opgekomen dat de naam Renou of Rousseau, die je mij ongevraagd gaf, mij de verplichting zou opleggen op jou of liever gezegd op die denkbeeldige vrouwen en geliefden van je te lijken? Jouw goede naam en niet de mijne deed je ertoe besluiten. Het doet er niet toe, je was een goed mens: je zou je vijand Voltaire hebben laten praten en mij mijn eigen naam, waar ik best tevreden mee was, hebben laten behouden als je geweten had dat ik met het verlies daarvan iedere vrijheid zou kwijtraken en dat de zogenaamde eer die mij werd aangedaan een bron van ellende voor mij zou worden en een voorwendsel om mij te vervolgen.

Jij bent dood en wordt verafgood; ik leef en word beschimpt. Zij die menen je het meest te waarderen hebben je in werkelijkheid slecht gekend en je boeken die zonder twijfel goedheid onderrichten, zijn voor hen vergeefs geschreven, ook al raken ze bij elke bladzijde, bij ieder woord in vervoering.

Het is over die grote bewonderaars van Rousseau, over barones de Staal, graaf de Baruel en zelfs in zekere zin over de eerlijke en goede mijnheer du Peyrou, dat ik mij in het bijzonder te beklagen heb. Niet alleen ontbreekt het hen ten opzichte van mij aan

menselijkheid en rechtvaardigheid, maar ook aan gewoon gezond verstand, het enige dat ik zelf meegekregen heb; het valt te betwijfelen of ik zonder dat genade had gevonden in de ogen van mijnheer Rousseau. Ik zal proberen te bewijzen wat ik beweere.

Ja mevrouw, het ontbreekt U aan menselijkheid, want U spreekt kwaad van een arme vrouw, die U niets misdaan heeft en die in minder schitterende omstandigheden verkeert dan U. Mijn beroemde vriend is dood, Uw beroemde en achtenswaardige vader verkeert, God zij gedankt in goede gezondheid; U bent rijk, barones en ambassadrice, geletterd . . . en ik, wat ben ik? U hebt ook geen gevoel voor rechtvaardigheid, want U beweert dingen die U onmogelijk kunt bewijzen, evenmin als ik ze ten volle kan weerleggen, zodat er voor altijd een ernstige beschuldiging en een afschuwelijke verdenking op mij zal blijven rusten. Ik ben gestraft zonder dat U of wie ook, ooit met zekerheid zal kunnen zeggen of ik dat verdiende. Vindt U dat dat rechtvaardig is? Zou U mij rechtvaardig vinden als ik bij het vernemen van het droevige bericht dat U een geliefd wezen verloren had zou zeggen: . . . 'een ongeoorloofde liefde heeft hem gekweld en tot wanhoop gebracht . . .'

Wat zou U er aan hebben wanneer een of andere geexalteerde dweperige, zuurzoete gravin brieven daarover aan mij zou richten in de kranten en ik mijn woorden op vriendelijke toon weer zou terugnemen, even luchtigweg als ging het om een goedenmiddag of goedenavond? Ach mevrouw, met woorden kunnen we een wond niet even gemakkelijk genezen als we hem maken! Verder heeft het U ook aan gezond verstand ontbroken, allereerst omdat ik van U net als van alle anderen bewonderenswaardiger moest zijn dan ik van aanleg was, maar vooral door aan te nemen dat mijnheer Rousseau zich van het leven beroofde omdat hij mijn al dan niet bestaande gevoelens zou hebben ontdekt voor een man uit de onderste lagen van de maatschappij. Wat een hoeveelheid ongerijmdheden in een paar woorden bij elkaar! Is het gebruikelijk vraag ik U dat echtgenoten zich om dit soort dingen van kant maken?

En als ze daar gewoonlijk niet toe overgaan, moeten we dan een filosoof van zesenzestig jaar op zo'n uitzonderlijke dwaasheid aanzien? Ja, voor iemand die hem zo goed gezind is en mij zo slecht bewijst U mij bepaald te veel eer en doet U hem groot onrecht aan. Maar omdat dat Uw bedoeling natuurlijk niet is, verkleint U zoveel U kunt de veronderstelde buitensporigheid van de een en vergroot U de veronderstelde schuld van de ander; daarom moet mijnheer Rousseau mijn gevoelens ontdekt hebben 'voor een man uit de onderste lagen van de maatschappij'. Vermakelijke verzwaring voor de werkvrouw, gemakkelijke verontschuldiging voor de filosoof! Volgens u had hij zich dus gemakkelijker getroost, wanneer ik een prins had bemind. Hij, Jean-Jacques! Kom mevrouw, U hebt hem niet goed gelezen als het U ontgaan is, niet alleen hoe onverschillig maatschappelijke stand hem liet, maar vooral hoeveel groter zijn verering was voor mevrouw de Warens dan voor mevrouw de Pompadour. U bent echter nog jong, Uw geest kan rijpen en U kunt U losmaken van deze vooroordelen die niet eens meer in de mode zijn. U kunt redelijker en daardoor ook een beter mens worden. Een goed fond hebt U in zekere zin af, gezien de grote liefde die U voor Uw

vader koestert. Leest U dus aandachtig de werken van Rousseau en betreurt U dat gedeelte van Uw boek dat over diens oude Thérèse gaat.

Tegen graaf de Baruel zal ik niet zoveel zeggen. Aangezien hij een dik boek wilde schrijven heeft hij er, naar men zegt, alles ingezet wat zich maar voordeed. Het is mode mij er van langs te geven en hij heeft dus wel net zo moeten doen als de anderen. Wanneer dat bij hem een beetje harder uitgevallen is dan is dat meer per ongeluk geweest dan uit boos opzet. Die slangen en de misdaad ze in leven te laten zijn niet meer, zo is mij verzekerd, dan wat grof uitgevallen bloempjes van welsprekendheid, die volgens mijnheer de graaf niet veel te betekenen hebben. Als hij die evenwel in het vervolg achterwege zou willen laten of beter nog, alleen maar brieven aan zijn vrienden zou schrijven, zoudat een goed ding zijn. Rousseau en het publiek kunnen heel goed buiten zijn boek, ik word erin beledigd: het heeft beslist meer pijn gedaan dan plezier.

En nu kom ik toe aan de voortreffelijke, edelmoedige, scherpzinnige mijnheer du Peyrou. Hij is minder schuldig dan de anderen, maar hij zou het helemaal niet moeten zijn want van hem ben ik alleen maar een behoorlijke behandeling gewend. Al heeft hij me niet onrechtvaardig beschuldigd, hij heeft me wel te slecht verdedigd. Waarom gebruiken mensen met een goed verstand duistere woorden voor simpele dingen? Waarom onophoudelijk te spreken over de 'nagedachtenis' van Rousseau en zo weinig over mijn bestaan? Waarom verontschuldigen te zoeken voor het feit dat er voor mij gezorgd is en het steeds te hebben over de eer die Rousseau me bewezen heeft door me zijn naam te geven in plaats van over zijn herhaaldelijke beloften mij niet van de honger te laten sterven en over mijn verdiensten als gewezen huishoudster? Een naam, welke dan ook, is voor mij van weinig belang en mademoiselle Rousseau doet zo weinig aan Jean-Jacques denken, dat Thérèse le Vasseur even goed was geweest. Wat volgens mij wel meetelt zijn de diensten die ik hem een dertigtal jaren bewezen heb, misschien niet zo volmaakt als in een roman en ook niet met volledig wegcijferen van mezelf, maar toch wel goed genoeg om al die tijd geaccepteerd te zijn. Lieve hemel, hoeveel vrouwen zouden er niet zonder toelage achterblijven, hoeveel grote heren niet zonder pensioen als daarvoor een onberispelijk gedrag en een volmaakt onbaatzuchtige staat van dienst vereist was. Aangenomen dat ik een paar kippetjes had gekregen en het had doen voorkomen of ik die zelf gekocht had, ook erg! Ze zouden ons er allebei des te beter om gesmaakt hebben en de goede gevers van dat hoentje zouden er alleen maar meer plezier aan beleefd hebben. Wat! na eerst jarenlang Rousseau zijn trotse en afwijzende houding verweten te hebben, vindt men het nu opeens nodig Thérèse le Vasseur de kippetjes kwalijk te nemen die zij nederig en dankbaar aanvaard had. Werkelijk, de mensen zijn zo vreemd dat ik, als ik niet bang was voor het lot van de slangen, geen vinger zou uitsteken om die algemene afkeuring in bewondering te doen verkeren. Ik zeg het nog eens, mijn goede beste du Peyrou, U had me krachtiger moeten verdedigen in plaats van Uw tijd te verdoen met te bewijzen dat U niet het origineel van bepaalde papieren in Uw bezit had en dat U ook niet de U toevertrouwde kopie daarvan in handen gespeeld hebt van de boekhandel. Heeft iemand U daar soms van verdacht? Staat U niet bekend als de eerlijkste man ter wereld? Nee, U hield U teveel bezig met U zelf en te weinig met mij. Wat maakte het Rousseau in wezen uit of zijn Bekentenissen vroeger of later werden gedrukt? Dat zal nu wel onbelangrijk voor hem zijn. En wat kan het de heren G en C schelen of het M, N, O of P is; die ze heeft laten drukken? Dat interesseert hen toch niet. Waar

Thérèse Levasseur, echtgenote van J.-J. Rousseau. Tekening door Naudet (Musée de Chaalis, coll. Girardin).

gaat het hier eigenlijk om? Om de bedoelingen van Rousseau? Die waren dat ik goed behandeld werd. Om de gemoedsrust van die heren? Ik had er evenveel recht op ontzien te worden. Volgens Uw eigen verklaring stond het mij vrij mij dat vervolg van de Betekenissen toe te eigenen en ze te verkopen. Ik heb dat niet gedaan. De slang heeft dus meer grootmoedigheid getoond dan haar beschuldigers.

'Dwepers, dwazen, schijnheiligen, zou U tegen hen moeten zeggen, noem Rousseau niet meer je meester, je ideaal, je god, tenzij je zijn lessen en zijn voorbeeld beter volgt. Hij wilde dat de fouten van zijn vijanden pas LANGE TIJD na zijn dood gepubliceerd werden, beklad dan niet, tijdens haar leven, een vrouw die jullie nooit gekrenkt heeft. Zijn stijl is van hem alleen, maar zijn moraal geldt voor iedereen en wat hij zichzelf heeft moeten verbieden is niemand anders, wie dan ook, toegestaan.'

(vertaling Ina Châtelain)

N.B. Deze tekst zal worden opgenomen in een binnenkort bij de uitgever G.A. van Oorschot te Amsterdam te verschijnen bundel 'Keuze uit het werk van Belle van Zuylen'.

Journée Isabelle de Charrière te Neuchâtel, 9 maart 1979

Op initiatief van professor Patrice Thompson, een der redacteurs van de 'Oeuvres complètes' van Isabelle de Charrière-Belle van Zuylen, werd op 9 maart van dit jaar in samenwerking met de Universiteit van Neuchâtel en de Bibliothèque de la Ville aldaar, een dag georganiseerd geheel gewijd aan Isabelle de Charrière. Het was de bedoeling belangstelling te wekken onder de bewoners van Neuchâtel en Colombier en omgeving, waar nog verschillende nazaten uit de vriendenkring van Belle leven. Aanleiding was het feit dat, na vele vergeefse pogingen, een volledige uitgave van de geschriften van Madame de Charrière thans zover gevorderd is, dat het eerste deel van de Oeuvres Complètes gepresenteerd kon worden.

Nadat al de avond te voren met een korte televisie-uitzending via Radio Suisse Romande aandacht gevraagd was voor Isabelle de Charrière, die zoveel jaren le Pontet in het naburige Colombier bewoond en verlevendigd had met haar literaire contacten en haar vooruitstrevende en stimulerende ideeën, opende vrijdagmorgen 9 maart, om elf uur, prof. Thompson *Une journée Isabelle de Charrière*, waarbij hij o.m. een telegram las van ons genootschap, dat hem gelukwensde met het genomen initiatief, tegelijkertijd echter bezorgdheid uitdrukte over de situatie van Le Pontet, dat met verkoop en eventuele afbraak bedreigd wordt. Een kort overleg met een ingewijde had tot gevolg dat prof. Thompson onder enthousiast applaus de officiële mededeling kon doen dat 'Le Pontet' sedert enkele dagen 'geclaseerd', d.w.z. op de Monumentenlijst geplaatst werd.

Prof. Thompson leidde vervolgens de eerste spreker in, onze voorzitter, prof. Vercruyse, die een voordracht hield onder de titel *'Madame de Charrière telle qu'en elle-même ses oeuvres complètes la changent*, waarin hij uiteenzette hoe de figuur van Isabelle de Charrière anders en duidelijker naar voren komt bij de diepgaande bestudering van haar leven en werken, waarop de wetenschappelijke editie gebaseerd is. Speurwerk in archieven en bibliotheken, discussies in en buiten de redactie dragen daartoe bij.

Na afloop van dit referaat werd de lunch gebruikt in het Hôtel du Peyrou, de gracieuze 18e eeuwse résidence, gebouwd door de welgestelde zakenman Pierre-Alexandre Dupeyrou. Deze van origine Franse Nederlander, afkomstig uit Suriname, onderhield vriendschappelijke contacten met Isabelle de Charrière, en was een beschermer van Jean-Jacques Rousseau wiens executeur testamentaire hij werd.

Het gezelschap begaf zich na de lunch naar Colombier en Le Pontet, waar men weer geconfronteerd werd met de vertrouwde sfeer en de bekende beelden, eenmaal de poort onderdoor, van de uit één boom gezaagde pilaar die de Salon d'été steunt, de binnenplaats met de boom waaronder Belle en haar schoonzusters ongetwijfeld gezeten hebben, de grote waterbak en het fonteintje waar zij de was deed, het wenteltrapje in het torentje naar de kleine galerij die naar de salon d'été voert, en de salon zelf, een flinke ruimte met geschilderde wanddecoraties, luchtige guirlande-versieringen, maar helaas vervallen en beschadigd, zoals méér aan huis en hof. Maar onderhoud en restauratie vormen in deze tijd een kostbaar probleem. Tenslotte mocht er nog een kijkje worden genomen in de z.g. salon d'hiver, die bewoond wordt, een wat somber vertrek met een kleine erker, die uitziet op het dorp.

Terug in Neuchâtel vond de persconferentie plaats in de Bibliothèque de la Ville, waarbij Michel Slatkine, die de uitgave buiten

De heer Jacques Rychner (rechts), directeur van de Bibliothèque Publique de Neuchâtel houdt een toespraak bij de opening van de tentoonstelling Isabelle de Charrière à Colombier. Verder v.l.n.r. baron Colfot d'Escury, ambassadeur van Nederland in Zwitserland, de heer Cavadini, wethouder voor Culturele Zaken en Mevrouw Constance Thompson, organisatrice van de tentoonstelling. Deze foto werd ons ter beschikking gesteld door de Feuille d'Avis de Neuchâtel.

de Benelux verspreid en verkoopt, het eerste deel presenteerde: een dundruk uitgave in bruin, linnen band met in gouddruk het familiewapen van de Van Tuylls, drie hondekoppen.

Over de inhoud wordt U elders geïnformeerd en, U weet het, u kunt het eerste deel inmiddels zelf aanschaffen!

Het volgende evenement sloot hier onmiddellijk op aan: de drukbezochte opening van de tentoonstelling in de galerij van de Bibliothèque de la Ville. De openingswoorden werden gesproken door M. Cavadini, wethouder voor Culturele zaken, en M. Jacques Rychner, directeur van de Bibliothèque, waar zoveel voorbereidend werk verzet werd, en waarbij Mme Thompson, die de hele tentoonstelling ontwierp en inrichtte, met verdiende dank letterlijk in de rozen werd gezet. De tentoonstelling had tot onderwerp *Madame de Charrière à Colombier*, zij was bijzonder fraai, levendig en duidelijk ingericht, met teksten, briefuittreksels, portretten uit openbaar of privé bezit van Belle en haar vrienden uit die dagen, prachtige kleurenfoto's, waartussen eigentijdse en toepasselijke voorwerpen uit het Musée d'histoire. Een overzichtelijke catalogus completeerde de expositie.

Na het diner werd de dag besloten met een voordracht door Simone Dubois: *Isabelle de Charrière s'explique: conversations et correspondance avec son neveu Willem-René*, onder de auspiciën van de Lyceum-Club afdeling Neuchâtel. Het was boeiend Simone Dubois weer geheel nieuwe aspecten te horen toelichten. Een ongepubliceerd manuscript: *Belle van Zuylen en haar familiekring* van mevrouw M. baronesse van Tyull van Serooskerken, dat deze na haar dood in 1959 aan de Koninklijke Bibliotheek naliet, leidde tot het vinden van een collectie brieven, gewisseld tussen Belle, haar jongste broer Vincent, diens vrouw Dorothea H. de Pagniet en hun oudste zoon, die van veel belang zijn voor de educatieve en humanistische ideeën van de schrijf-

ster en voor de invloed die zij trachtte uit te oefenen op haar neef Willem-René nadat zijn vader, Vincent, overleden was.

Op de a.s. bijeenkomst in oktober zal Pierre H. Dubois - die samen met zijn vrouw de 'Nederlandse' correspondentie voor de uitgave der Verzamelde Werken verzorgt - dit onderwerp nogmaals ter sprake brengen.

Hiermee werd een zeer gevulde maar bijzonder geslaagde en bevredigende dag beëindigd, een indrukwekkend getuigenis van de omvang en de betekenis die de herleeft bestudering van de uitzonderlijke persoonlijkheid van Belle de Zuylen - Isabelle de Charrière heeft gekregen en naar wij hopen een veelbelovend begin van de hernieuwde belangstelling in haar tweede vaderland.

A.C. Cosijn - Gouda.

Contributie

Dringend beroep op de leden die hun contributie voor 1979 nog niet hebben overgemaakt, het verschuldigde bedrag zo spoedig mogelijk te willen storten op postgiro 465934 t.n.v. Mevrouw A.C. Cosijn-Gouda te Maarssen, met vermelding 'contributie'.

N.B. Wij wijzen U er nogmaals op dat de minimum contributie per 1-1-1979 voor gewone leden verhoogd is tot fl. 20,—, zoals verleden jaar reeds in ons Bulletin aangekondigd is. Voor 65+ leden blijft de minimum contributie gehandhaafd op fl. 15,—. Vanzelfsprekend worden hogere bijdragen of donaties bijzonder dankbaar aanvaard.

Verder herhalen wij de vraag van vorig jaar mede te willen werken aan verdere propaganda voor ledenwerving. Het doel dat wij ons stelden bij de oprichting van ons Genootschap is nog lang niet bereikt!

Cotisation

Nous prions instamment les membres qui n'ont pas encore payé leur cotisation de 1979 de nous faire parvenir leur virement au c.c.p. 465934 de Madame A.C. Cosijn-Gouda, Maarssen, en mentionnant 'Cotisation'.

Nous vous rappelons que la cotisation annuelle est au minimum fl. 20,— et fl. 15,— pour nos membres de 65 ans et plus. Nous répétons ici notre appel de l'an dernier par lequel nous demandions à nos membres de nous aider à doubler rapidement le nombre de nos abonnés. Car nous sommes loin encore d'avoir atteint le but que nous nous étions proposés en créant notre Association!

Nieuwe aanwinsten 1978-1979

Nadat wij op de bijeenkomst van 21 oktober 1978 hadden moeten melden dat een exemplaar van Ph. GODET, *Madame de Charrière et ses amies*, in de oorspronkelijke uitgave van 1906 op een antiquariaatsveiling onze financiële limiet ver te boven ging en dus buiten ons bereik bleef, konden wij, dankzij een verrassende en bijzonder gewaardeerde bemiddeling van Prof. M. FLOTHUIS, dit ex. nog achterhalen en aanschaffen. Het verheugt ons hier nogmaals onze hartelijkste dank en grote erkentelijkheid uit te spreken voor dit royale gebaar, waardoor het Genootschap in het bezit kwam van één van de peilers van onze bibliotheek. Bij deze delen hoorde ook een ex. van GEOFFREY SCOTT *The portret of Zélide*, London 1925, waarmee wij eveneens gelukkig zijn.

Kort daarop ontvingen wij van Mevrouw STOLS-KROESE exemplaren van *Caliste*, uitg. en ingel. door HENRI FOCILLON, Parijs, 1909, en *Les Trois femmes*, in de herdruk (Lausanne 1942) van de 2e editie uit 1798, met gravures van P. Legrand. Het pikante van deze editie is het 'portrait de l'auteur d'après un pastel de la Tour', dat sedert enige tijd echter herkend is als een afbeelding naar een portret-copie van G. de Spinny in het Museum van Genève. Beide exemplaren zijn in rood leer gebonden en voorzien van een betiteling in goud. Ook mevrouw Stols zijn wij zeer erkentelijk voor deze schenking, waarmee zij gehoor heeft gegeven aan ons bij voortduring geldende verzoek zo mogelijk al dan niet overvullige boeken en/of documenten aan het Genootschap af te staan.

In januari ontvingen wij de droeve mededeling van het overlijden van ons medelid de Heer C.G.M. Hageman uit Bussum, die Madame de Charrière en ons Genootschap steeds een warm en enthousiast hart toedroeg. Zijn kinderen schonken ons de Belle de Zuylen-verzameling van hun vader, omvattende een 25-tal boekwerken en een bijzonder boeiende collectie photos en briefkaarten, merendeels uit de omgeving van Colombier, Lausanne en Genève. Wij zijn de familie Hageman zeer erkentelijk voor hun sympathieke geste en het prachtig documentatiemateriaal.

Gedurende de Journée Isabelle de Charrière, waarover elders in dit Bulletin een verslag, was het mogelijk te Neuchâtel nog aan te schaffen een ex. van *Caliste* met aantekeningen van SAINTE-BEUVE, en in 1845 te Parijs verschenen; een ex. van SAMUEL de CONSTANT, *Le maris sentimental suivi de Lettres de Mrs. Henley*, de Mme de Charrière. Introd. par P. KOHLER, Lausanne 1928; en de Catalogus van de tentoonstelling in de Stadsbibliotheek, beschreven door Mme C. Thompson: *Madame de Charrière à Colombier*, 1979.

Van de heer G. van HEUSDEN ontvingen wij onlangs een ex. van het tijdschrift LIAS, deel V/2, 1978, waarin een artikel van R. TROUSSON, *Deux lecteurs de Rousseau au XVIIIe siècle: Mme de Charrière et Eli Luzac*, als ook nog een losse overdruk van dit artikel. Hartelijk dank voor Uw uiting van belangstelling.

Mrs. Sigyn C. MINIER-BIRK schonk ons een ex. van haar dissertatie: *L'oeuvre romanesque de Mme de Charrière: Réflexion systématique et création dans les Lettres Neuchâteloises, Mistriss Henley, et les Lettres écrites de Lausanne*, Univ. of Connecticut, 1977. En ons Deense lid, GUDRUN NISSEN, zond ons een ex. van haar in 1977 gehouden radiovoordracht: *Hvorfor Belle van Zuylen*.

Van Madeleine VINK kregen wij het September-nummer van OPZIJ 1978, waarin DinySCHOUTEN een artikel schreef over Brieven van Belle van Zuylen en een toneelstuk van Ethel Portnoy.

Ook ons knipselarchief heeft zich weer uitgebreid o.a. met schenkingen van Jkvr. BAS BACKER en de heer ZONNEVYLLE. Tenslotte herhalen wij maar al te gaarne dat schenkingen of informatie over aan te schaffen boekwerken/documenten altijd dankbaar aanvaard worden.

A.C. Cosijn-Gouda

Isabelle de Charrière, étrangère en Suisse

par Maria Beggi

Maria Beggi enseigne actuellement le français dans deux écoles de Padoue. Elle clôtura ses études à l'Université de Venise en 1974 avec une thèse sur Benjamin Constant et son Adolphe. Ce sujet fut pour elle l'occasion de découvrir Isabelle de Charrière. Elle prononça le texte suivant à la réunion de Zuylen du 19 octobre 1978.

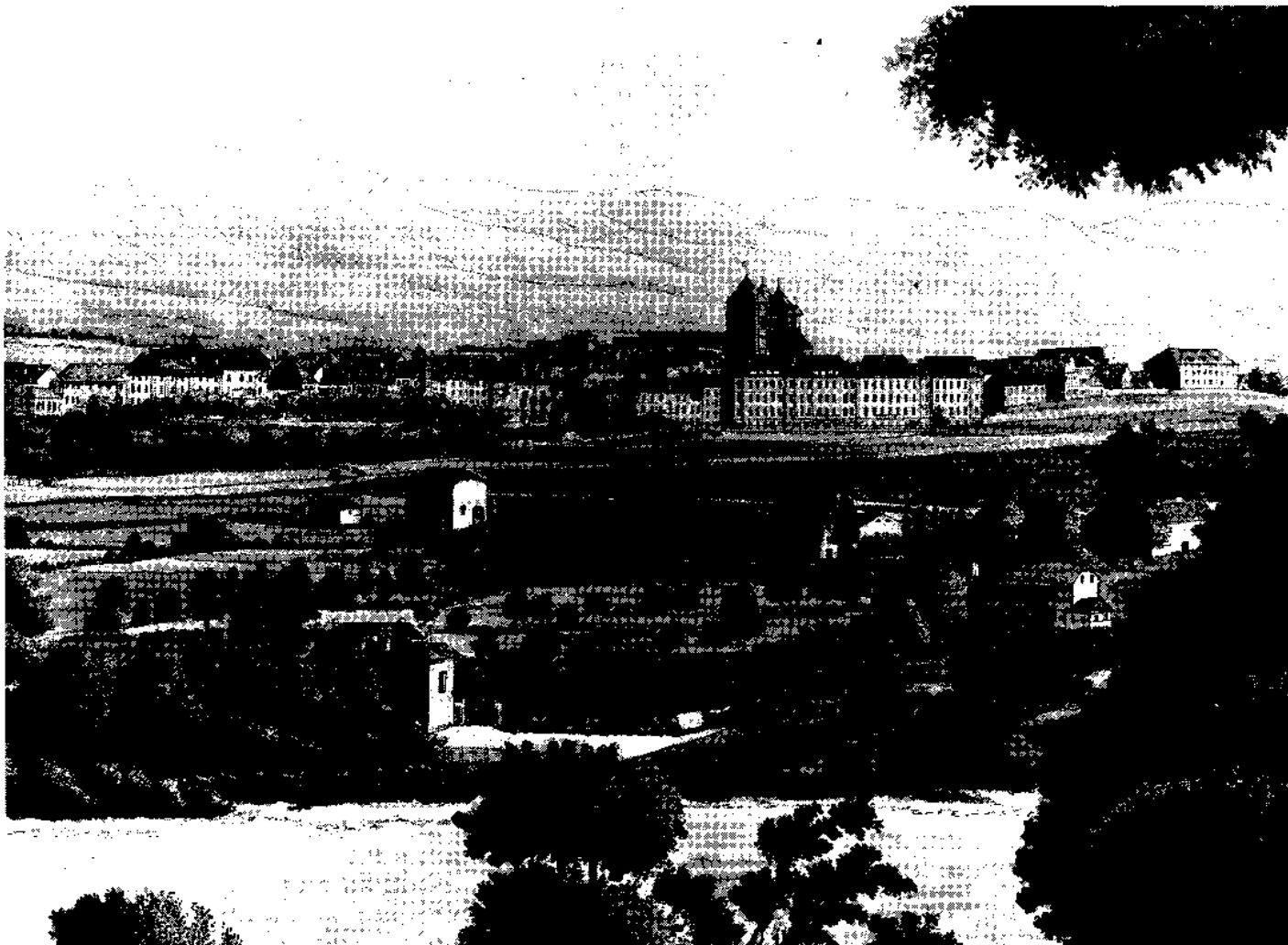
Si nous nous occupons encore de nos jours de Madame de Charrière, ce n'est certainement pas à cause de sa biographie toute mouvementée qu'elle soit. Sa renommée devrait reposer sur ses ouvrages, mais bien souvent, les volumes d'histoire de la littérature ne citent Isabelle qu'en qualité d'amie de Benjamin Constant ou en qualité de rivale de Madame de Staël.

D'ailleurs c'est ainsi que je l'ai connue, mais les manuscrits de quelques-unes des lettres de Belle à Benjamin Constant ont suffi pour me faire apprécier cette femme écrivain jugée pendant longtemps trop étrangère pour les Suisses et trop étrangère

pour les Hollandais. De là le sujet de cette causerie: 'Madame de Charrière étrangère en Suisse'.

Si au sens propre le mot 'étranger' est employé pour désigner quelqu'un ou quelque chose, qui vient d'ailleurs, qui n'appartient pas à un endroit donné, au sens large, ce mot est souvent employé pour quelqu'un qui se sent venu d'ailleurs par rapport au milieu où il vit et s'y sent étranger. Etranger à quoi? Bien souvent à une façon de penser, d'agir, aux traditions, aux coutumes, à un milieu, à une famille ... à soi-même. Le mot en question peut donc être employé en des contextes assez différents suivant l'un ou l'autre des deux sens indiqués ci-dessus. Chez Belle de Zuylen ce mot recouvre les deux sens à la fois: en ce qui concerne le premier il va de soi que Madame de Charrière, ayant quitté après son mariage la Hollande pour la Suisse, y était une étrangère, et en ce qui concerne le second sens du mot, le plus difficile à percer, c'est que Belle de Zuylen avait l'air de se sentir étrangère même chez elle en Hollande et, comme l'a dit

Gezicht op Genève. Op de achtergrond vóór de kerk de rue du Beauregard waar de Charrières een appartement huurden. Aquarel door J.A. Roux (Bibliothèque Publique et Universitaire de Genève).

Arnold de Kerchove, Belle se sentira 'étrangère' bien souvent n'importe où.

Pour quelles raisons Belle ne se sentait-elle pas à l'aise chez elle? Y avait-il quelque chose qui n'allait pas à Zuylen?

A ce propos, parmi les nombreuses suppositions que l'on peut faire, j'en laisse glisser une qui tient compte de quelques-uns des événements qui se sont produits au cours des trente ans que Belle a vécu en Hollande. D'après sa biographie nous savons que toute jeune, âgée de dix ans, elle avait voyagé avec Mademoiselle Prevost, sa gouvernante, une demoiselle de nationalité suisse. Isabelle avait vu Paris et elle avait vécu pendant une année environ à Genève. Dès sa jeunesse, à la suite de ce long séjour à l'étranger, elle avait dû se rendre compte de la différence de caractère, de tempérament et d'habitudes qu'il y avait entre ses compatriotes, les Parisiens et les Suisses romands.

Quand on est fort sensible, et je crois que personne ne peut douter de la sensibilité d'Isabelle, on se rend compte des moindres différences. Bien souvent, pour mieux comprendre ces différences, on s'habitue à les observer de tout près, à les étudier, à les tenir en grande considération. A mon avis ce sont surtout les séjours à l'étranger qui apprennent à Belle à nuancer toujours plus son état d'âme: elle s'étudie et elle se guette, et en même temps, elle étudie et elle guette les autres. Il se peut alors que Zuylen, après ses voyages, ne soit plus le milieu idéal où Belle aurait voulu se trouver. Pour suivre le dénouement et la signification du mot 'étrangère' chez Belle, je crois qu'il vaut la peine de partir de ce qu'elle a écrit, en Hollande où, évidemment, elle n'était pas 'étrangère' au sens propre du mot.

A l'âge de 24 ans elle écrivit à Constant d'Herménches: 'C'est en vérité une chose étonnante que je m'appelle hollandaise et Tuyll', et encore: 'Ici l'on est vif tout seul'. Et ailleurs: 'Vous ne sauriez croire combien je suis lasse de cette maison'. Et encore: 'Je voudrais être du pays de tout le monde'.

'... dédain pour les usages consacrés et les idées reçues'

Ce préambule met en évidence quelques traits du caractère de Belle, afin de mieux nuancer les multiples raisons pour lesquelles, de préférence en Suisse, on traita Isabelle en étrangère. Mais pour en arriver là, revenons un instant sur les études et les activités de notre écrivain aux Pays-Bas. D'après Godet nous savons qu'Isabelle dans sa jeunesse avait étudié le français, l'anglais, quelque peu le latin et l'italien, le clavecin, le luth, le dessin, les mathématiques, la physique spéculative... A côté de cela elle pouvait même confectionner des chemises... quoique son activité préférée fut bien celle d'écrire des lettres. En outre elle écrivait des épîtres, des vers, une comédie, une satire de la noblesse intitulée précisément *Le Noble*. Cet écrit, son attitude, si différente des jeunes filles de son milieu, lui avaient valu la réputation comme dit Godet: '(...) d'une créature bizarre, fantasque, inconséquente, pleine de malignité pour ses compatriotes, de dédain pour les usages consacrés et les idées reçues'. Le 17 février 1771 Belle de Zuylen devint Isabelle de Charrière. Aux Pays-Bas ce mariage fut classé comme une mésalliance car le choix de Belle était tombé sur un gentilhomme suisse, qui avait été le gouverneur de ses frères. Des prétendants de divers pays n'étaient pas arrivés là où parvint Charles-Emmanuel de Charrière qui n'était ni séduisant, ni riche et qui par ailleurs begayait!

'J'habiterai un pays agréable' écrit Belle de la Suisse qu'elle avait vue une vingtaine d'années auparavant et où le destin la ramenait à nouveau, mais était-ce vraiment le destin?

'Mes amis, mes correspondances, la liberté de parler et d'écrire me resteront...'. Oui, cela lui restera, mais le désir de s'exprimer sans la moindre dissimulation lui coûtera assez cher et il lui vaudra, en tous cas, la renommée d'une personne aux 'incontestables imprudences de plume et de parole', comme dit Godet. Belle arriva en Suisse, et plus précisément dans la principauté prussienne de Neuchâtel, vers la fin du mois de septembre 1771. Après un voyage qui dut diminuer quelque peu son enthousiasme pour l' 'agréable pays', voilà ce qu'elle écrivit à son frère Ditie: '*Nous avons passé une nuit dans les montagnes où les montées étaient si rapides et les précipices si profonds que j'étais mieux à mon aise à pied qu'en carrosse, malgré un froid très vif, de sorte que M. de Charrière, Zephir et moi nous avons fait plusieurs lieues à pied souvent éloignés du carrosse et de tout être vivant. Le ciel était clair; c'était une beauté et une horreur qui m'étaient inconnues*'.

Le décor a changé: au lieu du plat horizon et des canaux des Pays-Bas, voilà les montagnes et les lacs de la Suisse. Belle y arrive avec son sentiment très personnel d'étrangeté et en plus un fait absolument réel: sa provenance étrangère.

Toujours observatrice

Ne pas parler du sentiment d'étrangeté qu'elle ressentait depuis sa jeunesse, aurait entraîné deux risques: le premier celui de méconnaître Belle, le second, celui de ne pas s'apercevoir que sa condition d'étrangère en Suisse fut vécue à travers le filtre de ce même sentiment d'étrangeté. A partir de là il nous sera peut-être plus facile de comprendre quel a été le sort d'Isabelle en Suisse où son rôle d'observateur détaché, caustique, désabusé et quelque peu fataliste, mais surtout sincère, fut à tort considéré comme un rôle de juge. Ce rôle qui était pour elle celui d'un observateur, mais qui aux yeux des autres était un rôle de juge, fut aussi incompris et sous-estimé dans son pays d'origine que dans sa nouvelle patrie.

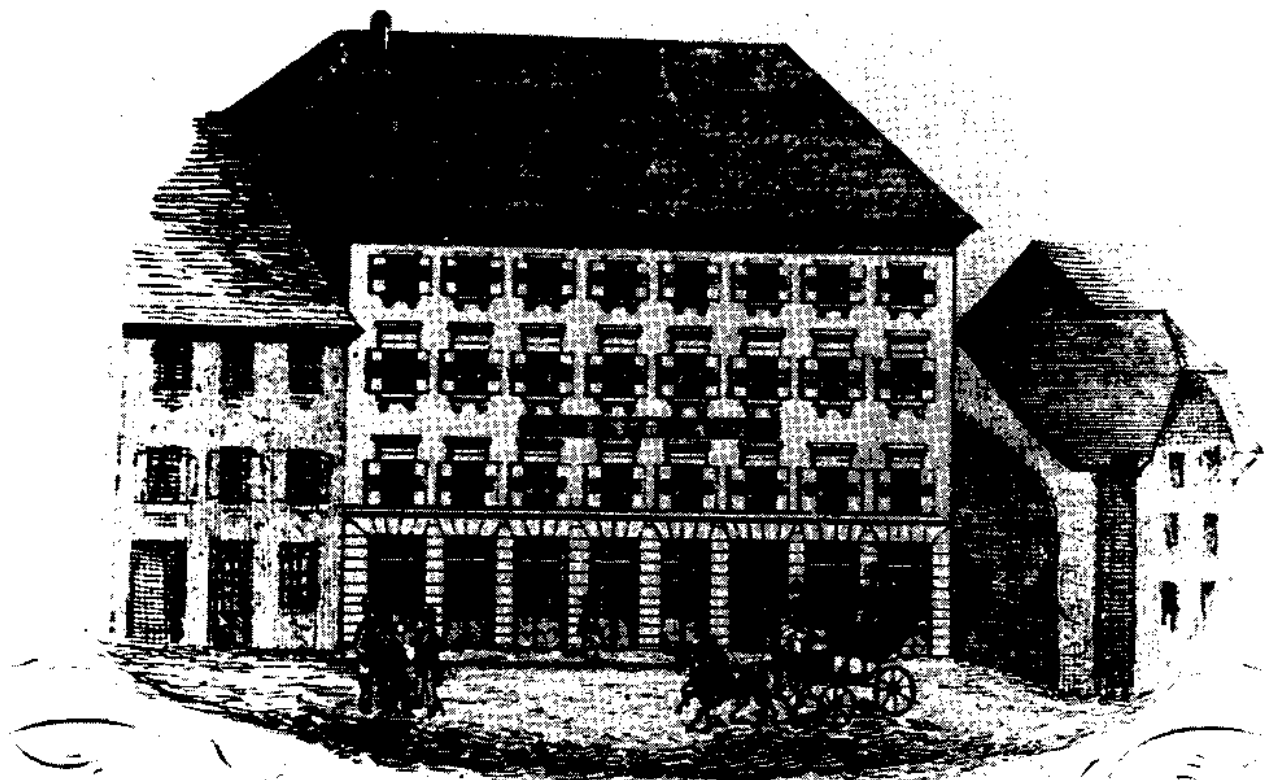
Mais revenons un instant sur les lieux et ensuite sur quelques-unes des personnes qu'Isabelle fréquenta pendant les 34 ans qu'elle vécut à Colombier. En ce qui concerne les lieux, si l'on exclut le séjour de quelques mois à Zuylen après la mort de son frère Ditie, et le long séjour à Paris où elle connut Benjamin Constant, c'est à Colombier, Genève, Chexbres et Payerne que nous devons situer notre écrivain.

Quelques hivers à Genève, quelques mois seule à Chexbres ou à Payerne; quelques voyages à Lausanne, à Berne, à Strasbourg chez Cagliostro, aux eaux de Plombières en France ou bien de Louèche dans le Valais... c'est plus ou moins tout.

Les personnes qui tenaient une grande place dans la vie de Belle en Hollande, se retrouvent encore en Suisse dans l'année qui suit son mariage. Ce sont: Ditie, son frère préféré, Madame d'Athlone, sa cousine et amie, et le Baron Constant d'Herménches: trois personnes qui avaient surtout joué le rôle de confidents, lorsqu'elle vivait dans son pays d'origine, rôle que son mari, ses deux belles-soeurs et quelques amis ne pourront que difficilement tenir. Ce même rôle sera repris plus tard par Benjamin Constant.

Le rôle de Benjamin Constant

La critique s'est intéressée jusque dans les moindres détails à l'amitié entre Belle et Benjamin, je ne veux pas en fournir d'autres; je veux plutôt citer quelques passages tirés des lettres de Belle à Benjamin surtout pour mettre en évidence certaines idées de Madame de Charrière et quelques-unes des multiples

HOTEL DE LA REINE-BERTHE, précédemment hôtel-de-ville à PAYERNE
 — tenu par **D. VALLATTON** Propriétaire —

Het Hotel waarin Isabelle de Charrière verbleef in Payerne zoals het er rond 1835 uitzag. Deze foto naar een gravure uit die tijd werd onster beschikking gesteld door de heer H.L. Caille uit Payerne.

relations qu'il y eut entre les deux écrivains.

Dans une lettre du 19 septembre 1794 Belle écrit à Benjamin: *'N'est-il pas vrai que Madame de Staël parle étonnamment bien? (. . .) Vous voulez conserver l'indépendance de vos pensées. Quel despote pourrait vous l'ôter? Quelle force ai-je pour cela? Ai-je une fortune ou des honneurs à refuser, à donner, à promettre? (. . .) Je ne demande pas moi la liberté de mes pensées, je l'ai.'*

Belle ne demande donc pas la liberté de ses pensées, elle dit l'avoir; quittant la Hollande pour la Suisse, elle voulait conserver ce 'privilege' auquel, en effet, elle ne renonça jamais et qui lui valut d'ailleurs de nombreuses incompréhensions de la part de ses contemporains. Mais revenons au texte de la lettre, Madame de Charrière continue ainsi:

'Vous ne me donnez pas de conseils! Ma foi, je le crois bien (. . .). Vous aurez tout au plus pu me dire de m'asseoir sur une chaise ou sur une autre, de manger des épinards ou des laitues. Il n'est plus que jamais question de moi entre nous et cela est naturel et juste. (. . .) Ma tendance malgré des moments d'impétuosité est vers un grand détachement de tout ce qui se fait et se dit et je sens avec une sorte de douleur qu'il me serait fort aisé de ne plus me mêler d'aucune de vos affaires.'

Les allusions sont nombreuses et bien évidentes et le style tout particulier de Belle, avec son ironie subtile et sa bonhomie familière mais sèche, a sans doute quelque peu influencé Benjamin Constant. D'ailleurs je crois que Madame de Charrière lui a beaucoup appris et une de ses lettres à Constantinus, lettre sans

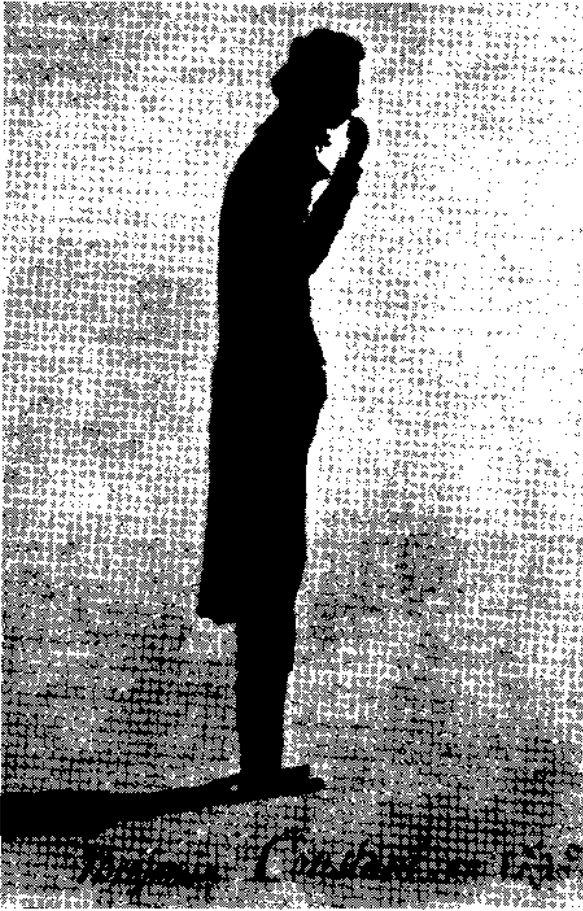
lieu ni date, témoigne de leurs rapports, disons, de maître à élève; le texte en est un peu décousu:

'Ecoute Constantinus. Si l'on donne à Me Bl. 10 Louis pour une mauvaise traduction d'un plat roman, on vous en donnera bien vingt ou 30 d'un roman original et plaisant. Fais le et reçois l'argent. (. . .) Ici j'y serai pour le plan et quelques pagnoterias.

Un jeune homme rechappé au mariage, il n'aura pas été marié mais presque; il aura vécu comme mari avec une femme veuve ou fille qu'il se proposait d'épouser et elle lui aura fait une infidélité qui l'a engagé à rompre. Il fait toutes sortes de plans, le mariage lui paraît bien long et bien lourd. Il parcourt dans son esprit et aussi en réalité toutes sortes d'espèces, et classes, de filles. Une allemande, fille d'un homme de lettres allemand, une écossaise, quelque bonne Peggy. Une anglaise etc. etc., je vous fournirai une hollandaise si vous voulez.

Enfin il s'amourache et alors vous le ferez marier ou rompre comme le coeur vous en dira. Ce seront des lettres ou un récit comme vous voudrez. Vous aurez autant moins de peine et cela aura autant plus de naturel et de fraîcheur que vous vous peindrez à peu près vous même et direz ce que vous avez vu et éprouvé.'

C'est tout . . . et c'est tout dire, si nous pensons à Adolphe! 'Elle fait de la malice d'un oeil et caresse de l'autre' avait dit après avoir connu Belle une certaine Mademoiselle Tulleken hollandaise qui habitait Neuchâtel. Il y eut un moment où l'un de ses yeux ne caressa pas le sujet dont il était question . . . et le sujet en question était Madame de Staël, cette dernière joua certes un rôle dans

Benjamin Constant. Silhouet naar het origineel van Marianne Mouta.

la vie de Belle, mais un rôle négatif. Ce fut une amitié non acceptée, malgré les avances de Germaine qui ne connaissait pas encore Benjamin Constant. Une amitié impossible. Mais voyons ce que Belle écrit à Benjamin le 7 août 1793:

'Je voudrais particulièrement que vous fussiez ici Dimanche et cela parce que Madame de Staël m'a fait annoncer sa visite. (...) Elle veut voir l'auteur de Caliste. Oh combien volontiers je la dispenserais de cette envie. Si je vous avais, ce ne serait rien, mais seule je n'aime point à soutenir un examen. Ce n'est pas le résultat qui m'effraye, c'est l'examen même. C'est la peine d'avoir à écouter et à répondre autrement que je ne serai en humeur de le faire. Je donnerais beaucoup pour que vous fussiez auprès de moi. (...) Ainsi vous serez en Allemagne et Madame de Staël viendra de Neuchâtel me debiter de temps en temps son bel esprit.'

Belle avait la dent dure contre Germaine et cela datait depuis toujours; il serait beaucoup plus facile, mais un peu simpliste, de dater leur brouille en 1789 lorsque, dans ces écrits, Madame de Staël, fort éprise de son Jean-Jacques Rousseau, avait attribué avec très peu de tact et beaucoup de légèreté, des fautes à Thérèse Levasseur, la femme de Jean-Jacques Rousseau, fautes dont Thérèse n'était point coupable selon Madame de Charrière. Ce ne fut pas même une brouille entre elles, c'était tout simplement de l'antipathie de la part de Belle. Je répète, une amitié impossible car: *'Madame de Staël est quelque chose d'entièrement factice; l'abbé Raynal, M. Guibert, sa mère son père l'ont faite. Peut-être si l'on l'eut laissée être n'eut-elle rien été, peut-être aussi eut-elle été quelque chose de plus vrai, de plus réel, de meilleur'*.

Voilà ce que Belle écrit à Benjamin le 30 septembre 1793.

Une sincérité presque brutale

Il faut tout de même préciser qu'une telle sincérité presque brutale, Madame de Charrière ne la réserva pas seulement à Benjamin Constant. Il y avait aussi d'autres personnes auxquelles notre écrivain adressait ses confidences, entre autres à Madame Sandoz-Rollin et à Mademoiselle l'Hardy. Les lettres envoyées à ces deux amies mettent souvent en évidence un côté pédagogique de Belle; ce qui la poussera aussi à donner des leçons à sa femme de chambre Henriette Monachon. Cette même Henriette que Madame de Charrière défendra quand elle mettra au monde un enfant sans être mariée, ce qui fit scandale. Isabelle dédaignera même l'opinion publique, quand Henriette accouchera d'un second enfant, toujours sans être mariée.

Préjugés, lieux communs, prétendues différences de noblesse, tout cela introduit aux travaux littéraires de Belle et, si les lieux suisses où Madame de Charrière vécut ont eu quelques reflets d'importance sur son itinéraire spirituel, les personnes et les milieux qu'elle connut et fréquenta contribuèrent sans doute à lui faire retrouver sa veine d'écrivain. A ce propos il me paraît utile de rappeler que, si au début ce fut la fréquentation de l'Hôtel Du Peyrou et de Neuchâtel qui compait, ensuite ce fut presque l'hermitage de Colombier.

Ce n'était point la vie mondaine qui l'intéressait, elle y renonça volontiers quelque temps après son arrivée en Suisse.

'Il y a un Colombier dans le monde' avait écrit Benjamin Constant de ce manoir du 'Pontet' où Isabelle recevait les personnes auxquelles elle tenait particulièrement, mais où elle connut aussi la solitude et je dirais même l'éprouva en toutes ses nuances. D'ailleurs, dans une lettre sans lieu ni date, elle écrivit à Benjamin Constant:

'Je n'appelle pas mon genre de vie de la solitude, mais je connais assez la solitude pour n'être pas fort curieuse de la lire dans Zimmerman'.

De son goût pour l'analyse sincère et détaillée de tous les sentiments, j'en ai déjà parlé lorsque Belle était en Hollande et qu'elle écrivait en cachette à Constant d'Hermenches ou qu'elle faisait paraître *Le Noble*. Et cela avec quel succès? Aucun. Mais ce serait une faute de croire que Belle aurait pu modifier ou cacher ses idées tout simplement pour faire plaisir à ses compatriotes. Ce serait aussi une faute de croire qu'en Suisse Belle aurait renoncé à sa façon de vivre ou à son style tout simplement pour ne pas contrarier l'opinion publique dont elle s'était déjà passée aux Pays-Bas. D'ailleurs ne refit-elle pas de même en Suisse lorsque, après avoir publié les '*Lettres Neuchâteloises*', on lui reprocha ses opinions sur les habitants de la région?

La sincérité, un élément consubstantiel de la vie de Belle, lui avait ôté la compréhension de ses contemporains; de son vivant elle n'eut pas beaucoup d'admirateurs, mais je suppose qu'elle en acquit davantage après la parution en Suisse du livre de Godet un siècle après sa mort; quant à moi, c'est à la suite de la lecture d'une lettre datée du 22 juillet 1805 et adressée à Benjamin Constant, qui piqua ma curiosité justement à cause de cette sincérité. En voici un extrait:

'(...) Vous m'avez fort gênée par votre prière d'être amicale, de n'être pas dure. Comment aurai-je été dure! (...) Mais qui pourrait être amicale par obéissance ou complaisance? Ce que j'aurai dit d'amical quoique sincère n'aurait pas paru tel. Je le sentais et ma plume était arrêtée'.

Actualité d'Isabelle de Charrière

Nous constatons avec plaisir qu'Isabelle de Charrière n'est pas toujours oubliée dans les aperçus de la littérature française d'aujourd'hui. Dans *L'Histoire Littéraire de la France* (Editions sociales, Paris, 1976, V, 82, 86, 96, 102, 103), elle est signalée par un article du professeur Roland Mortier. Il présente Isabelle de Charrière comme un des deux écrivains de marque de langue française que la Hollande ait produit au cours de la seconde moitié du XVIIIe siècle. Le second est le philosophe Hemsterhuis. 'Dans sa résidence de Colombier', écrit-il, 'Mme de Charrière se découvrit, après 1784, une vocation de romancière au ton très personnel, dont l'oeuvre évoque les affres de la solitude, les impasses de l'amour, la difficulté de se comprendre (...) Toute une oeuvre se tisse autour des ambiguïtés du sentiment, mais l'on aurait certes surpris la romancière en lui disant que son nom survivrait moins par des oeuvres de fiction (romans, comédies, livrets de musique) que par une correspondance qu'elle croyait, et voulait, vouée à la destruction'.

Dans *La Letteratura Francese/Dall' Illuminismo al Romanticismo* de Giovanni Macchia, Luigi de Nardis et Massimo Cole-

Op 29 maart van dit jaar vond in de Openbare Bibliotheek te Maarssen de uitreiking plaats van een bijdrage van de Stichting Comité voor de Zomerpostzegels aan ons Genootschap. Mevrouw D. Westra-Filet, voorzitter van het Plaatselijk Comité overhandigt de chèque aan onze Vice-voorzitter Mr. H.N.C. Baron van Tuyl van Serooskerken.

santi (Sansoni-Accademia, Firenze, 1974) G. Macchia ne présente pas Mme de Charrière en qualité d'amie de Benjamin Constant, comme cela s'est fait si souvent par le passé, mais parce qu'on ne peut parler du 'roman entre la réalité et l'imagination' sans citer l'écrivain Isabelle de Charrière: 'Un cosmopolitisme vécu dans la perspective de deux petites nations, d'abord la Hollande, ensuite la Suisse; un milieu familial restreint, dominé par la frustration et les contradictions d'un idéal de vertu ironiquement anti-aristocratique et désormais tout à fait bourgeois; un idéal accepté douloureusement et analysé lucidement; une attention amère aux pénombres de la vie intérieure; un féminisme sentimental et mesuré qui dénonce le manque décevant de choix courageux et virils: voilà les principales composantes que Madame de Charrière nous offre de sa réalité individuelle et historique dans une série de romans et de brochures, pièces de théâtre, presque tous autobiographiques et riches en sensibilité sociale (...)'.
Par ces caractéristiques M. Macchia souligne l'actualité d'Isabelle de Charrière, ses prémonitions du romantisme et du féminisme de nos jours.

Als dank voor de gastvrijheid enkele weken een kleine tentoonstelling over Belle de Zuylen in de Bibliotheek te hebben mogen huisvesten, heeft ons Genootschap het eerste deel van de Oeuvres Complètes aan de Openbare Bibliotheek geschonken.

Jaarlijkse herdenking van de geboortedag van Belle de Zuylen

Het bestuur van ons Genootschap nodigt U uit tot het bijwonen van de 5e jaarlijkse bijeenkomst ter herdenking van de geboortedag van Belle de Zuylen - Isabelle de Charrière

zaterdag 20 oktober 1979

te 10.30 uur

op het Slot Zuylen, Oud-Zuylen, (Gemeente Maarssen), bij Utrecht. Tel. 030-44 02 55.

De zaal en de gebruikelijke tentoonstelling zijn vanaf 10 uur toegankelijk.

Programma:

10.30 u. De voorzitter van het Genootschap, prof. J. Vercruyse, van de Vrije Universiteit Brussel, spreekt een openingswoord en leidt vervolgens in: Marcel Arland, lid van de Académie Française, die een korte toespraak zal houden.

11 u. Pierre H. Dubois: *Isabelle de Charrière verklaart zich nader (Belle en haar relatie met haar neef Willem-René).*

11.35 u. Mevrouw A. Cosijn-Gouda doet enkele mededelingen over de nieuwste aanwinsten.

11.40 u. Pauze, waarin ruimschoots gelegenheid wordt geboden de tentoonstelling te bezichtigen en onderlinge discussies te voeren.

12 u. Prof. Roland Mortier van de Université Libre de Bruxelles spreekt over: 'Belle de Zuylen, epistolière' (bij de verschijning van het eerste deel der verzamelde werken).

Gelegenheid tot het stellen van vragen.

Slotwoord.

Wij hopen vele bekenden maar ook nieuwe belangstellenden onder onze leden te mogen verwelkomen op deze Lustrum-bijeenkomst. Met het oog op plaatsruimte ziet onze secretaresse Uw opgave voor deelneming gaarne tijdig, doch uiterlijk vóór 10 oktober a.s. opbijgesloten formulier tegemoet. Secretariaat: Mevrouw A.C. Cosijn-Gouda, Straatweg 17 B, 3603 CV Maarssen, tel. 03465-61469.

Deelnemers die per trein naar het Centraal Station in Utrecht aankomen, kunnen het slot bereiken met bus 3 richting Zuilen, voorlaatste halte uitstappen, waarna een wandeling van ongeveer een kwartier door de Vechtstreek naar de plaats van bestemming voert. Het is maar een deel van de weg die Belle geregeld te voet aflegde om lessen te nemen in Utrecht!

Réunion anniversaire Belle de Zuylen

Le Comité de l'Association Isabelle de Charrière - Belle de Zuylen a le plaisir de vous inviter à la 5e réunion qui aura lieu cette année le jour même de l'anniversaire d'Isabelle,

samedi 20 octobre 1979

à 10 h. 30

au château de Zuylen, Oud-Zuilen (commune de Maarssen) lez Utrecht, tel. 030-44 02 55.

Programme

10 h. Ouverture de la salle et de l'exposition des nouvelles acquisitions.

10 h. 30 Le professeur J. Vercruyse de la Vrije Universiteit Brussel, ouvrira la séance et introduira Marcel Arland, membre de l'Académie Française, qui prononcera une courte allocution.

11 h. Pierre H. Dubois: *Isabelle de Charrière verklaart zich nader (Belle en haar relatie met haar neef Willem-René).*

11 h. 35 Madame A.C. Cosijn-Gouda: quelques communications sur les dons et achats récents.

11 h. 40 Interruption qui permettra de visiter l'exposition et de poser des questions.

12 h. Le professeur Roland Mortier de l'Université Libre de Bruxelles parlera de 'Belle de Zuylen, epistolière' (A l'occasion de la paration du premier volume des Oeuvres Complètes).

Questions, clôture.

Nous espérons y revoir de nombreux anciens membres et nous accueillerons avec plaisir de nouveaux intéressés à cette 5e séance de notre Association. Nous vous prions de nous faire connaître votre participation en retournant le formulaire ci-joint *le plus rapidement possible et au plus tard avant le 10 octobre prochain* au secrétariat: Madame A.C. Cosijn-Gouda, Straatweg 17 B, 3603 CV Maarssen, tél. 03465-61469. Les participants arrivant à la Gare d'Utrecht prendront l'autobus 3 (direction Zuilen) et descendront à l'avant-dernier arrêt. Le parcours à pied par la contrée jusqu'au château prend 15 minutes environ, ce n'est qu'une partie du chemin que Belle parcourait souvent pour aller prendre des leçons à Utrecht.